

ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΩΣ ΕΝΙΑΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ: ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια έντονη όσο και πολύπλευρη κινητοποίηση από ποικίλους, ιδιωτικούς και κρατικούς, φορείς στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, με σκοπό την ανάδειξη της ιδέας του «Αιγαίου» ως μιας ιδιαίτερης και, συνάμα, ενιαίας πολιτισμικής έκφρασης του ελληνισμού. Στο πλαίσιο της κινητοποίησης αυτής, οι λέξεις «Αιγαίο» και «αιγαιακός» χρησιμοποιούνται συχνά ως αναφορικοί ή επιθετικοί προσδιορισμοί σε μια πλειάδα πρακτικών και θεωρητικών εφαρμογών που έχουν διοικητικό, οικονομικό, πολιτικό, πολιτιστικό και επιστημονικό χαρακτήρα. Το Υπουργείο Αιγαίου και το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ο αιγαιακός τουρισμός, το γεωπολιτικό ζήτημα των εθνικών θαλασσιών συνόρων του Αρχιπελάγους, με το οποίο συνδέονται πολλές από τις διαρκείς ιδεολογικές και διπλωματικές προστριβές μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, τα διάφορα μουσικοχορευτικά και θεατρικά φεστιβάλ και οι ποικίλες όσο και πολυάριθμες φολκλορικές εκδηλώσεις —αφιερώματα που έχουν ως κεντρικό θέμα την παραδοσιακή τέχνη και τον παραδοσιακό πολιτισμό του Αιγαίου, το ευρωπαϊκό πολιτιστικό πρόγραμμα «Αιγαίο Αρχιπέλαγος» που τελεί υπό την αιγίδα της UNESCO και, ακόμη, μια σειρά από εξειδικευμένες επιστημονικές δραστηριότητες που περιλαμβάνουν την έκδοση βιβλίων και τη διοργάνωση συνεδρίων για τον αιγαιακό πολιτισμό— όλες αυτές οι περιπτώσεις αποτελούν, ενδεικτικά βέβαια, χαρακτηριστικά πάντως, σύγχρονα παραδείγματα που αντανακλούν την ύπαρξη ενός ευρύτερου, διεθνικού και δομικά πολύπλευρου πεδίου τεχνουργικής¹, επιστημονικής και κοινωνικο-πολιτικής δράσης με ιδεολογικό² επίκεντρο το Αιγαίο.

1. Χρησιμοποιώ τον επιθετικό προσδιορισμό «τεχνουργικός», αντί «καλλιτεχνικός», διότι είναι εννοιολογικώς ευρύτερος και, επομένως, επιτρέπει την περιγραφή και τη διερεύνηση ποικίλων μορφών τέχνης, μέσα από μια πολιτισμική προοπτική που δεν οριοθετείται από την κανονιστική αισθητική παράδοση στην οποία στηρίζεται η δυτική καλλιτεχνική κριτική.

2. Δεν χρησιμοποιώ τον όρο «ιδεολογία» με την κλασική μαρξιστική έννοια της

Όπως κι αν έχει το πράγμα, η ιδεολογική αυτή συγκυρία δεν είναι εννοιολογικώς αβάσιμη, διότι κάθε επιμέρους ενέργεια ή αναπαράσταση που αφορά στο Αιγαίο έχει ιδιαίτερη εμπειρική ή επιστημονική θεμελίωση. Μια εννοιολογική κατασκευή οικοδομείται πάνω σε μια ορισμένη θεωρητική και μεθοδολογική βάση, η διάρθρωση της οποίας προσδιορίζεται από τις δομικές και ερμηνευτικές παραδοχές που κάνει τόσο ο κατασκευαστής όσο και οι χρήστες του έργου του. Με άλλα λόγια, προσδιορίζεται από τις ιδέες ή τις αρχές στις οποίες πιστεύει γενικώς ο άνθρωπος που προσλαμβάνει και διαχειρίζεται την ορισμένη έννοια ως μια συγκεκριμένη αναπαράσταση και, παράλληλα, ως μια συγκεκριμένη εκφραστική διαδικασία. Στην επιστημολογική αυτή επισήμανση στηρίζεται και η μεθοδολογία που ακολουθώ στο παρόν κείμενο.

Το κείμενο διαιρείται σε τρία μέρη. Στο πρώτο και στο δεύτερο μέρος εξετάζω το ζήτημα της κατασκευής και της διαχείρισης της πολιτισμικής ενότητας του Αιγαίου σε δύο συμπληρωματικά πεδία έρευνας, ένα ενδο-αιγαιακό και ένα ευρύτερο μεσογειακό. Στο τρίτο συνοψίζω τις σημαντικότερες παρατηρήσεις και τα σχετικά συμπεράσματα της διερεύνησης. Το άρθρο ολοκληρώνεται με ορισμένες μεθοδολογικές επισημάνσεις που αφορούν στην ίδια την ερευνητική διαδικασία, καθώς επίσης και στα αποτελέσματα της έρευνας, και κλείνει με μια συνοπτική συζήτηση για τις βασικές μεθοδολογικές προϋποθέσεις που θα πρέπει να ικανοποιεί η συγκρότηση ενός κριτικού μοντέλου που προορίζεται για μια ιστορική-ανθρωπολογική μελέτη των πολιτισμικών μορφωμάτων στο χώρο του Αιγαίου.

Αιγαίο

Οι υπάρχουσες κοινωνικο-ιστορικές και ανθρωπολογικές μελέτες για τον αιγαιακό πολιτισμό έχουν κυρίως εθνοτοπικό χαρακτήρα. Η συγκριτική και συνολική προσέγγιση του Αιγαίου ως ιδιαίτερου πολιτισμικού χώρου απουσιάζει αισθητά από τη σχετική βιβλιογραφία. Ανάμεσα στις λιγοστές επιστημονικές δημοσιεύσεις, που βασίζονται σε κάποια συγκριτική προοπτική, ξεχωρίζει για τη θεωρητική της ευρύτητα και τη μεθοδολογική της συνέπεια μια συλλογική μελέτη, ένας τόμος-αφιέρωμα με θέμα το Αιγαίο, που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις «Μέλισσα» το 1992. Ο τόμος αυτός είναι το τελικό προϊόν μιας επιμε-

«εσφαλμένης» ή «πλανημένης συνείδησης», αλλά με την ευρεία ανθρωπολογική σημασία της «κοσμοαντίληψης» που είναι το σύνολο των πεποιθήσεων ενός ατόμου ή των αρχών στις οποίες πιστεύει.

λώς σχεδιασμένης και συντονισμένης προσπάθειας, από την πλευρά των εκδοτών, για τη δημιουργία ενός υποδειγματικού διεπιστημονικού συγγράμματος για τον πολιτισμό στο Αιγαίο³. Ο παραδειγματικός⁴ χαρακτήρας του συλλογικού αυτού έργου, το καθιστά ιδανικό, από μεθοδολογική άποψη, ως πραγματολογικό υλικό για μια κριτική όσο και συγκριτική διερεύνηση της εννοιολογικής κατασκευής και διαχείρισης της ιδέας του Αιγαίου, διότι πρόκειται για μια συγκεκριμένη και πολυσήμαντη προσέγγιση του αιγαιακού χώρου.

Ο ίδιος ο τίτλος του τόμου, *Το Αιγαίο: επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού*, απεικονίζει σαφώς το θεωρητικό προσανατολισμό των μελετών που περιέχονται σ' αυτόν. Σε γενικές γραμμές, όλοι οι συγγραφείς του τόμου αντιμετωπίζουν τον αιγαιακό χώρο όχι απλώς ως μια φυσική οντότητα, αλλά και ως μια εννοιολογική κἀτασκευή: μια ιδεολογική και συμβολική αναπαράσταση. Ορισμένως, η έννοια «Αιγαίο» θεωρείται ότι περικλείει τόσο τη γεωγραφική όσο και την ιστορική πλευρά ενός χώρου που νοείται συνολικά ως μια ξεχωριστή, φυσική και πολιτισμική, ενότητα με διαχρονική παρουσία. Ωστόσο, οι συγκεκριμένοι συγγραφείς δεν εξετάζουν την ιστορική πορεία του Αιγαίου ως ενός αυτόνομου γεωπολιτισμικού μορφώματος που αναπτύσσεται μέσα στον ευρύτερο ελληνικό ή μεσογειακό χώρο, αλλά μελετούν την πορεία αυτή ως μια εθνογενετική διαδικασία. Θεωρούν, δηλαδή, ότι το Αιγαίο δεν αποτελεί απλώς ένα μέρος αλλά τον ίδιο τον πυρήνα του κυττάρου του ελληνικού πολιτισμού. Από την ιδιαίτερη αυτή σκοπιά, λοιπόν, οι συγγραφείς περιγράφουν και ερμηνεύουν μέσα από ένα ιστορικό εννοιολογικό πλαίσιο⁵ τον αιγαιακό πολιτισμό σε δύο από τις βασικότερές του εκφάνσεις, την οικονομία και την τέχνη.

Για να αποτιμηθεί, επομένως, η μεθοδολογική χρησιμότητα της έννοιας της «πολιτισμικής ενότητας» στην προσέγγιση του αιγαιακού φυσικού, κοινωνικού και συνειδησιακού χώρου, θα πρέπει να ελεγχθεί καταρχήν το εξής ζήτημα: εάν, και, σε καταφατική περίπτωση, με ποιο τρόπο και με ποιες παραδοχές, η συγκεκριμένη έννοια μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μια βασική αναλυτική κατηγορία στις διαδικασίες της ανίχνευσης και της περιγραφής των ποικίλων οικονομικών και τεχνουργικών όψεων των αιγαιακών πολιτισμικών μορφωμάτων. Για να διερευνήσω τις ιδεολογικές και συμβολικές σημασίες των όψεων αυτών, θα στηρι-

3. Βλ. *Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 25.

4. Ως πρόθεση τουλάχιστον διότι, για να μιλήσει κανείς και για παραδειγματικό αποτέλεσμα, θα πρέπει να συνεκτιμήσει και την κριτική υποδοχή του έργου από τους ειδικούς επιστήμονες και το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται.

5. Η συγκρότηση και η χρήση του πλαισίου αυτού δεν είναι βέβαια κοινή, αλλά διαφέρει από συγγραφέα σε συγγραφέα.

χτώ στην ανάλυση των επιμέρους άρθρων του τόμου, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις συμβάσεις και στις επινοήσεις με τις οποίες συνδέονται οι αναπαραστάσεις του αιγαιακού χώρου, τις οποίες κατασκευάζουν και διαχειρίζονται οι ίδιοι οι συγγραφείς.

Την κοινωνικο-οικονομική πλευρά του πολιτισμού στο Αιγαίο αναπτύσσει ο Νίκος Σβορώνος⁶, στο πρώτο κεφάλαιο του τόμου, κάνοντας μια ιστορική ανασκόπηση του χώρου. Ο Σβορώνος παρομοιάζει το Αιγαίο με ένα διαχρονικό γεωπολιτισμικό κρίκα που συνδέει τον ελληνισμό της διασποράς —τον ελληνισμό που βρίσκεται εξακτινωμένος στις παρυφές των φυσικών και συμβολικών συνόρων του Αρχιπελάγους. Ο συγγραφέας συναρτά την ιστορική ενότητα του Αιγαίου με τη ναυτιλιακή επικοινωνία των κατοίκων των νήσων και των ακτών του θαλάσσιου αυτού χώρου τόσο με αιγαιακές, όσο και με μη-αιγαιακές κοινωνίες, στο πλαίσιο πυκνών εμπορικών και πολεμικών επιχειρήσεων. Ο ίδιος επισημαίνει ακόμη τις ευρύτερες (ενδο- και εξω-αιγαιακές) ιδεολογικοπολιτικές συγκυρίες που συνέτειναν στην ανάδυση και στη διατήρηση μιας ιδιόμορφης αστικής τάξης στο Αιγαίο. Η ορισμένη αυτή παράδοση οφείλεται, κατά το συγγραφέα, στη γνωριμία των αιγαιακών ναυτιλιακών οικογενειών με τα ευρωπαϊκά αστικά πρότυπα ζωής. Στην επαφή αυτή συνέτεινε αποφασιστικά ο κυρίαρχος διαμετακομιστικός εμπορικός ρόλος που έπαιξαν, από τα μέσα του 18ου αιώνα, οι ντόπιοι πλοιοκτήτες στο Αρχιπέλαγος, συνδέοντας ποικιλοτρόπως τον κόσμο της Δύσης με τον κόσμο της Ανατολής.

Μια συμπληρωματική προοπτική⁷ για την ιστορική προσέγγιση του Αρχιπελάγους ως ιδιαίτερης γεωπολιτισμικής περιοχής προσφέρουν οι χαρτογραφικές αναπαραστάσεις του χώρου, οι οποίες είναι στην πλειονότητά τους δυτικές, θεωρητικές και εκδοτικές, κατασκευές⁸. Οι χάρτες αυτοί, με πρόδρομους τους ιταλικούς πορτολάνους του ενδέκατου αιώνα, που σημειωτέον συντάσσονταν σε μια «κοινή» μεσογειακή ναυτιλιακή γλώσσα⁹, δεν τεκμηριώνουν μόνο την εξέλιξη μιας παραστατικής τέχνης που υπηρετεί τη ναυσιπλοΐα, αλλά απεικονίζουν με ιδιαίτερη σαφήνεια τις συγκαλυμμένες προθέσεις και μεθοδεύσεις των δυτικών κεφαλαιοκρατών και πολιτικών ηγεμόνων της Δύσης για οικονομική εκμε-

6. Ν. Σβορώνος, «Μια αναδρομή στην ιστορία του Αιγαιακού χώρου», *Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 33-80.

7. Πρόκειται για ένα διαφορετικό συλλογικό έργο από τον προαναφερθέντα τόμο-αφιέρωμα για το Αιγαίο, ορισμένως, για το βιβλίο *Χάρτες και Χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985.

8. Β. Σφυρόερας, «Το Αιγαίο μετά τον 15ο αιώνα: ιστορικό περίγραμμα», *ό.π.*, σ. 9-21.

9. Α. Αβραμέα, «Χάρτες του Αιγαίου», *ό.π.*, σ. 23-39.

λευση του θαλάσσιου χώρου του Αρχιπελάγους και για ιδεολογικοπολιτική διαρχία στην αιγαιακή επικράτεια.

Ανάμεσα στις ιστορικές προσεγγίσεις στις οποίες δεν αμφισβητείται το ζήτημα της γεωπολιτισμικής ενότητας του Αιγαίου υπάρχουν και ορισμένες στις οποίες δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της «ενότητας» ως αποτελέσματος ποικίλων, εσωτερικών μάλλον παρά εξωτερικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών. Στο εννοιολογικό αυτό πλαίσιο αναπτύσσεται η προσέγγιση του ιστορικού Σπύρου Ασδραχά¹⁰, ο οποίος θεωρεί το Αιγαίο ως μια διάσπαρτη, ανω σε υγρή επιφάνεια πόλη. Την αστική ενότητα του αιγαιακού χώρου ο Ασδραχάς συναρτά πρωτίστως με τις κοινωνικά σταθερές και οικονομικά αναγκαίες διανοησιωτικές συνδέσεις μέσα στο ίδιο το Αρχιπέλαγος και δευτερευόντως με τις τυχαίες και απρόοπτες επαφές τις οποίες συνάπτουν οι νησιώτες με τους περιστασιακούς ταξιδιώτες, τους εμπόρους, τουςπραματευτές, ακόμη και με τους κατακτητές του Αιγαίου. Για τον Ασδραχά, το ενδοαιγαιακό πολιτικοοικονομικό δίκτυο διασυνδέσεων —αυτός ο επικοινωνιακός αστικός ιστός— αποτελεί μια προσαρμογή των τοπικών κοινωνικοοικονομικών συστημάτων, κυρίως των μικρών νησιών, στις σταθερές συνθήκες της ελλειμματικής αγροτικής παραγωγής, στις δημογραφικές πιέσεις και στις συνεχείς ιδεολογικοκοινωνικές συγκρούσεις.

Το Αιγαίο είναι λοιπόν, κατά τον Ασδραχά, ένα αστικό πολύπλεγμα με σύνθετη κοινωνική μορφολογία. Δεν πρόκειται, βέβαια, για μια πολιτεία που παρουσιάζει αστική ιδεολογική ομοιογένεια, αλλά για μια κοινωνικοοικονομική ομοροπία διαφόρων και διαφορετικών μικροσυνόλων μέσα στο επικοινωνιακό πλαίσιο μιας διάσπαρτης θαλασσινής πόλης. Παραδοσιακοί αγρότες και αστοί φαλαιοκράτες συμβιώνουν, παρά τις όποιες τοπικές αντιπαραθέσεις και κοινωνικές ανακατατάξεις, με αρμονικό γενικώς τρόπο, ακολουθώντας τ' αχνάρια μιας κοινής «λαϊκής» κουλτούρας στις συνοικίες-νησιά του Αρχιπελάγους και εργάζοντας στο πλαίσιο μιας ιδιότυπης μικτής οικονομίας, ανταλλακτικής σε εμπορεύματα και συνάμα χρηματικής.

Όπως κι αν έχει το πράγμα, ο τόμος-αφιέρωμα για το Αιγαίο δεν περιορίζεται στην κοινωνικο-οικονομική διερεύνηση του αιγαιακού πολιτισμού, αλλά περιλαμβάνει και μια σύνθετη τεχνουργική προοπτική. Η τεχνουργική θεματολογία του τόμου περιλαμβάνει μελέτες για τις ποικίλες μορφές της παραδοσιακής αιγαιακής τέχνης, καθώς επίσης και για διάφορες κοινωνικώς και αισθητικώς εξατομικευμένες καλλιτεχνικές δημιουργίες εμπνευσμένες από το Αιγαίο. Οι συγγρα-

10. Σπ. Ασδραχάς, «Το ελληνικό Αρχιπέλαγος, μια διάσπαρτη πόλη», *ό.π.*, σ. 235-248.

φείς του τόμου παρουσιάζουν την αιγαιακή τέχνη μέσα από μια διαχρονική προοπτική προβάλλοντάς την ως μια ζωντανή παράδοση με ξεχωριστή συμβολική αξία για τους τεχνουργούς και το κοινό τους, μια παράδοση που επιτρέπει σε όσους βαδίζουν στα αχνάρια της να αναπλάθουν και να ερμηνεύουν την ιδέα του «Αιγαίου» με υπερβατικό τρόπο: ως ένα συμβολικό μέσο και συνάμα μια συμβολική αντανάκλαση μιας εξαιρετικής συνειδησιακής κατάστασης με ιδιαίτερο πνευματικό, αισθητικό και ηθικό περιεχόμενο.

Οι τεχνουργικές προσεγγίσεις του τόμου μπορούν να διαιρεθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει μελέτες στις οποίες εξετάζεται η χρήση μιας ορισμένης μορφής λόγου ή τέχνης σε συνάρτηση με το γενικότερο πολιτισμικό μόρφωμα με το οποίο οι εξεταζόμενες μορφές έκφρασης είναι αισθητικά και κοινωνικοπολιτικά αλληλένδετες. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι προσεγγίσεις του αρχαιολόγου Χρήστου Ντούμα¹¹ και του ιστορικού της αρχιτεκτονικής Χαράλαμπου Μπούρα¹².

Ο Ντούμας διερευνά την οικουμενικότητα του αιγαιακού πολιτισμού εξετάζοντας την ουσιαστική επίδραση που άσκησε η προσωκρατική θεωρητική παράδοση στην ανάπτυξη της μοντέρνας δυτικής σκέψης. Ο συγγραφέας συναρτά το λογοκρατικό και εγκόσμιο χαρακτήρα της παράδοσης αυτής με τις κοινωνικές δομές που αποκρυσταλλώθηκαν και στη συνέχεια κυριάρχησαν στο Αιγαίο από την τρίτη χιλιετία π.Χ. Στην περίοδο αυτή διαμορφώθηκε, κατά τον ίδιο, και η νέα αντίληψη για την οικονομική και ιδεολογική ενότητα του Αιγαίου. Πρόκειται για μια ιδέα που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο μιας συνθήκης ζωής που στηρίχτηκε στην εξατομίκευση και στη διαφοροποίηση, για μια ιδέα που απομακρύνθηκε ως εννοιολογική προοπτική από την παλαιότερη αντίληψη περί πολιτισμικής ενότητας, στην οποία η έννοια «της ενότητας» είχε νόημα μόνον ως μια κοινοτικού τύπου προσωπική σχέση. Για τον Ντούμα, λοιπόν, η ιδεολογικο-πνευματική ισχύς της αιγαιακής λογοκρατίας και της αιγαιακής εκκοσμίκευσης, ως πολιτικών και πολιτισμικών αρχετύπων, είναι συνυφασμένη με (ορθότερα: απορρέει από) τις τεχνολογικές κατακτήσεις και τις συνακόλουθες κοινωνικο-οικονομικές ανακατατάξεις του ορισμένου γεωπολιτισμικού χώρου από την τρίτη χιλιετία π.Χ.

Αντίθετα από τον Ντούμα, ο Μπούρας ακολουθεί ένα λιγότερο εξελικτιστι-

11. Χ. Ντούμας, «Το πρώιμο Αιγαίο και η συμβολή του στην ανάπτυξη της δυτικής σκέψης», *Το Αιγαίο...*, ό.π., σ. 426-431.

12. Χ. Μπούρας, «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική στα νησιά του Αιγαίου», ό.π., σ. 122-130· ο ίδιος, «Αρχιτεκτονική και πολεοδομία στους παραδοσιακούς οικισμούς του Αιγαίου», ό.π., σ. 202-216.

κό, ωστόσο εξίσου αιτιοκρατικό, θεωρητικό σχήμα, παρουσιάζοντας την αιγαιακή τεχνουργική δημιουργία ως μια μορφή λαϊκής τέχνης που αντικατοπτρίζει —ιδιαίτερα μέσα από την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία— το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο διαβίωσης του αιγαιακού πληθυσμού. Ανάμεσα στους διαφοροποιητικούς και ενοποιητικούς παράγοντες, που χρησιμοποιεί ως αναλυτικά εργαλεία ο Μπούρας για να περιγράψει και να ερμηνεύσει τον αιγαιακό πολιτισμό ως ένα ιδιαίτερο μόρφωμα, ξεχωρίζουν οι επισημάνσεις του για τη «λαϊκή» και την «επίσημη» τέχνη, οι οποίες έχουν διπλό χαρακτήρα, κοινωνικο-πολιτικό και κοινωνικο-θρησκευτικό.

Η δεύτερη κατηγορία μελετών για την αιγαιακή τέχνη περιλαμβάνει πραγματολογικές συγκρίσεις στο εσωτερικό συγκεκριμένων μόνο μορφών παραδοσιακής ή «λαϊκής» τέχνης. Το γνωσιολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γίνονται οι συγκρίσεις αυτές δεν είναι νοησιαρχικό, αλλά εμπειριοκρατικό. Οι απόψεις και τα συμπεράσματα των συγγραφέων της κατηγορίας αυτής δεν συμπίπτουν, βεβαίως, ούτε στο θεωρητικό ούτε στο μεθοδολογικό επίπεδο. Ορισμένως, η Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου¹³ θεωρεί ότι οι πρωτοβυζαντινές τοιχογραφίες, για παράδειγμα, αποτελούν ένα αδιάψευστο τεκμήριο για τη διαχρονική πολιτισμική ενότητα του Αιγαίου. Αντίθετα, ο Άγγελος Δεληβοριάς¹⁴ κάνει λόγο για περίοδο ακμής της αιγαιακής τέχνης κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και μέχρι τα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα, και προτείνει να διερευνηθούν με συστηματικό τρόπο και σε μια συντονισμένη, παράλληλη διαδικασία όλες οι μορφές της παραδοσιακής αιγαιακής τέχνης.

Ένας ακόμη συγγραφέας της ίδιας κατηγορίας, ο εθνομουσικολόγος Λάμπρος Λιάβας¹⁵, χρησιμοποιεί τις καίριες επισημάνσεις του συναδέλφου του Samuel Baud-Bovy¹⁶ για την ελληνική παραδοσιακή μουσική, για να περιγράψει την αιγαιακή μουσική παράδοση ως ένα διαχρονικό πολιτισμικό φαινόμενο. Ο Λιάβας παραθέτει μουσικολογικά και οργανολογικά παραδείγματα από διάφορες περιστάσεις και εποχές, για να δείξει πως η αιγαιακή κοινωνία έχει διατηρήσει την ιστορική της ιδιαιτερότητα, αφομοιώνοντας και μεταπλάθοντας πολιτισμικά ετερόκλητα στοιχεία κατά τη συνάντησή της με άλλες συνθήκες ζωής και μουσικές παραδόσεις.

Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει κείμενα για την αιγαιακή τέχνη τα οποία δεν αναφέρονται στην παραδοσιακή δημιουργία, αλλά στην εξατομικευμένη και

13. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο», *ό.π.*, σ. 132-160.

14. Α. Δεληβοριάς, «Η παραδοσιακή τέχνη των νησιών του Αιγαίου», *ό.π.*, σ. 434-437.

15. Λ. Λιάβας, «Η μουσική του Αιγαίου», *ό.π.*, σ. 402-416.

16. S. Baud-Bovy, *Δοκίμιο για το ελληνικό δημοτικό τραγούδι*, Ναύπλιο 1984.

χτώ στην ανάλυση των επιμέρους άρθρων του τόμου, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις συμβάσεις και στις επινοήσεις με τις οποίες συνδέονται οι αναπαραστάσεις του αιγαιακού χώρου, τις οποίες κατασκευάζουν και διαχειρίζονται οι ίδιοι οι συγγραφείς.

Την κοινωνικο-οικονομική πλευρά του πολιτισμού στο Αιγαίο αναπτύσσει ο Νίκος Σβορώνος⁶, στο πρώτο κεφάλαιο του τόμου, κάνοντας μια ιστορική ανασκόπηση του χώρου. Ο Σβορώνος παρομοιάζει το Αιγαίο με ένα διαχρονικό γεωπολιτισμικό κρίκα που συνδέει τον ελληνισμό της διασποράς —τον ελληνισμό που βρίσκεται εξακτινωμένος στις παρυφές των φυσικών και συμβολικών συνόρων του Αρχιπελάγους. Ο συγγραφέας συναρτά την ιστορική ενότητα του Αιγαίου με τη ναυτιλιακή επικοινωνία των κατοίκων των νήσων και των ακτών του θαλάσσιου αυτού χώρου τόσο με αιγαιακές, όσο και με μη-αιγαιακές κοινωνίες, στο πλαίσιο πυκνών εμπορικών και πολεμικών επιχειρήσεων. Ο ίδιος επισημαίνει ακόμη τις ευρύτερες (ενδο- και εξω-αιγαιακές) ιδεολογικοπολιτικές συγκυρίες που συνέτειναν στην ανάδυση και στη διατήρηση μιας ιδιόμορφης αστικής τάξης στο Αιγαίο. Η ορισμένη αυτή παράδοση οφείλεται, κατά το συγγραφέα, στη γνωριμία των αιγαιακών ναυτιλιακών οικογενειών με τα ευρωπαϊκά αστικά πρότυπα ζωής. Στην επαφή αυτή συνέτεινε αποφασιστικά ο κυρίαρχος διαμετακομιστικός εμπορικός ρόλος που έπαιξαν, από τα μέσα του 18ου αιώνα, οι ντόπιοι πλοιοκτήτες στο Αρχιπέλαγος, συνδέοντας ποικιλοτρόπως τον κόσμο της Δύσης με τον κόσμο της Ανατολής.

Μια συμπληρωματική προοπτική⁷ για την ιστορική προσέγγιση του Αρχιπελάγους ως ιδιαίτερης γεωπολιτισμικής περιοχής προσφέρουν οι χαρτογραφικές αναπαραστάσεις του χώρου, οι οποίες είναι στην πλειονότητά τους δυτικές, θεωρητικές και εκδοτικές, κατασκευές⁸. Οι χάρτες αυτοί, με πρόδρομους τους ιταλικούς πορτολάνους του ενδέκατου αιώνα, που σημειωτέον συντάσσονταν σε μια «κοινή» μεσογειακή ναυτιλιακή γλώσσα⁹, δεν τεκμηριώνουν μόνο την εξέλιξη μιας παραστατικής τέχνης που υπηρετεί τη ναυσιπλοΐα, αλλά απεικονίζουν με ιδιαίτερη σαφήνεια τις συγκαλυμμένες προθέσεις και μεθοδεύσεις των δυτικών κεφαλαιοκρατών και πολιτικών ηγεμόνων της Δύσης για οικονομική εκμε-

6. Ν. Σβορώνος, «Μια αναδρομή στην ιστορία του Αιγαιακού χώρου», *Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 33-80.

7. Πρόκειται για ένα διαφορετικό συλλογικό έργο από τον προαναφερθέντα τόμο-αφιέρωμα για το Αιγαίο, ορισμένως, για το βιβλίο *Χάρτες και Χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985.

8. Β. Σφυρόερας, «Το Αιγαίο μετά τον 15ο αιώνα: ιστορικό περίγραμμα», *ό.π.*, σ. 9-21.

9. Α. Αβραμέα, «Χάρτες του Αιγαίου», *ό.π.*, σ. 23-39.

τάλλευση του θαλάσσιου χώρου του Αρχιπελάγους και για ιδεολογικοπολιτική κυριαρχία στην αιγαιακή επικράτεια.

Ανάμεσα στις ιστορικές προσεγγίσεις στις οποίες δεν αμφισβητείται το ζήτημα της γεωπολιτισμικής ενότητας του Αιγαίου υπάρχουν και ορισμένες στις οποίες δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της «ενότητας» ως αποτελέσματος κάποιων, εσωτερικών μάλλον παρά εξωτερικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών. Στο εννοιολογικό αυτό πλαίσιο αναπτύσσεται η προσέγγιση του ιστορικού Σπύρου Ασδραχά¹⁰, ο οποίος θεωρεί το Αιγαίο ως μια διάσπαρτη, πάνω σε υγρή επιφάνεια πόλη. Την αστική ενότητα του αιγαιακού χώρου ο Ασδραχάς συναρτά πρωτίστως με τις κοινωνικά σταθερές και οικονομικά αναγκαίες διανησιωτικές συνδέσεις μέσα στο ίδιο το Αρχιπέλαγος και δευτερευόντως με τις τυχαίες και απρόοπτες επαφές τις οποίες συνάπτουν οι νησιώτες με τους περιστασιακούς ταξιδιώτες, τους εμπόρους, τους πραματευτές, ακόμη και με τους κατακτητές του Αιγαίου. Για τον Ασδραχά, το ενδοαιγαιακό πολιτικοοικονομικό δίκτυο διασυνδέσεων —αυτός ο επικοινωνιακός αστικός ιστός— αποτελεί μια προσαρμογή των τοπικών κοινωνικοοικονομικών συστημάτων, κυρίως των μικρών νησιών, στις σταθερές συνθήκες της ελλειμματικής αγροτικής παραγωγής, στις δημογραφικές πιέσεις και στις συνεχείς ιδεολογικοκοινωνικές συγκρούσεις.

Το Αιγαίο είναι λοιπόν, κατά τον Ασδραχά, ένα αστικό πολύπλεγμα με σύνθετη κοινωνική μορφολογία. Δεν πρόκειται, βέβαια, για μια πολιτεία που παρουσιάζει αστική ιδεολογική ομοιογένεια, αλλά για μια κοινωνικοοικονομική ισορροπία διαφόρων και διαφορετικών μικροσυνόλων μέσα στο επικοινωνιακό σύστημα μιας διάσπαρτης θαλασσινής πόλης. Παραδοσιακοί αγρότες και αστοί κεφαλαιοκράτες συμβιώνουν, παρά τις όποιες τοπικές αντιπαραθέσεις και κοινωνικές ανακατατάξεις, με αρμονικό γενικώς τρόπο, ακολουθώντας τ' αχνάρια μιας κοινής «λαϊκής» κουλτούρας στις συνοικίες-νησιά του Αρχιπελάγους και ενεργώντας στο πλαίσιο μιας ιδιότυπης μικτής οικονομίας, ανταλλακτικής σε είδος και συνάμα χρηματικής.

Όπως κι αν έχει το πράγμα, ο τόμος-αφιέρωμα για το Αιγαίο δεν περιορίζεται στην κοινωνικο-οικονομική διερεύνηση του αιγαιακού πολιτισμού, αλλά έχει και μια σύνθετη τεχνουργική προοπτική. Η τεχνουργική θεματολογία του τόμου περιλαμβάνει μελέτες για τις ποικίλες μορφές της παραδοσιακής αιγαιακής τέχνης, καθώς επίσης και για διάφορες κοινωνικώς και αισθητικώς εξατομικευμένες καλλιτεχνικές δημιουργίες εμπνευσμένες από το Αιγαίο. Οι συγγρα-

10. Σπ. Ασδραχάς, «Το ελληνικό Αρχιπέλαγος, μια διάσπαρτη πόλη», ό.π., σ. 235-248.

φείς του τόμου παρουσιάζουν την αιγαιακή τέχνη μέσα από μια διαχρονική προοπτική προβάλλοντάς την ως μια ζωντανή παράδοση με ξεχωριστή συμβολική αξία για τους τεχνουργούς και το κοινό τους, μια παράδοση που επιτρέπει σε όσους βαδίζουν στα αχνάρια της να αναπλάθουν και να ερμηνεύουν την ιδέα του «Αιγαίου» με υπερβατικό τρόπο: ως ένα συμβολικό μέσο και συνάμα μια συμβολική αντανάκλαση μιας εξαιρετικής συνειδησιακής κατάστασης με ιδιαίτερο πνευματικό, αισθητικό και ηθικό περιεχόμενο.

Οι τεχνουργικές προσεγγίσεις του τόμου μπορούν να διαιρεθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει μελέτες στις οποίες εξετάζεται η χρήση μιας ορισμένης μορφής λόγου ή τέχνης σε συνάρτηση με το γενικότερο πολιτισμικό μόρφωμα με το οποίο οι εξεταζόμενες μορφές έκφρασης είναι αισθητικά και κοινωνικοπολιτικά αλληλένδετες. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι προσεγγίσεις του αρχαιολόγου Χρήστου Ντούμα¹¹ και του ιστορικού της αρχιτεκτονικής Χαράλαμπου Μπούρα¹².

Ο Ντούμας διερευνά την οικουμενικότητα του αιγαιακού πολιτισμού εξετάζοντας την ουσιαστική επίδραση που άσκησε η προσωκρατική θεωρητική παράδοση στην ανάπτυξη της μοντέρνας δυτικής σκέψης. Ο συγγραφέας συναρτά το λογοκρατικό και εγκόσμιο χαρακτήρα της παράδοσης αυτής με τις κοινωνικές δομές που αποκρυσταλλώθηκαν και στη συνέχεια κυριάρχησαν στο Αιγαίο από την τρίτη χιλιετία π.Χ. Στην περίοδο αυτή διαμορφώθηκε, κατά τον ίδιο, και η νέα αντίληψη για την οικονομική και ιδεολογική ενότητα του Αιγαίου. Πρόκειται για μια ιδέα που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο μιας συνθήκης ζωής που στηρίχτηκε στην εξατομίκευση και στη διαφοροποίηση, για μια ιδέα που απομακρύνθηκε ως εννοιολογική προοπτική από την παλαιότερη αντίληψη περί πολιτισμικής ενότητας, στην οποία η έννοια «της ενότητας» είχε νόημα μόνον ως μια κοινοτικού τύπου προσωπική σχέση. Για τον Ντούμα, λοιπόν, η ιδεολογικο-πνευματική ισχύς της αιγαιακής λογοκρατίας και της αιγαιακής εκκοσμίκευσης, ως πολιτικών και πολιτισμικών αρχετύπων, είναι συνυφασμένη με (ορθότερα: απορρέει από) τις τεχνολογικές κατακτήσεις και τις συνακόλουθες κοινωνικο-οικονομικές ανακατατάξεις του ορισμένου γεωπολιτισμικού χώρου από την τρίτη χιλιετία π.Χ.

Αντίθετα από τον Ντούμα, ο Μπούρας ακολουθεί ένα λιγότερο εξελικτιστι-

11. Χ. Ντούμας, «Το πρώιμο Αιγαίο και η συμβολή του στην ανάπτυξη της δυτικής σκέψης», *Το Αιγαίο...*, ό.π., σ. 426-431.

12. Χ. Μπούρας, «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική στα νησιά του Αιγαίου», ό.π., σ. 122-130· ο ίδιος, «Αρχιτεκτονική και πολεοδομία στους παραδοσιακούς οικισμούς του Αιγαίου», ό.π., σ. 202-216.

κό, ωστόσο εξίσου αιτιοκρατικό, θεωρητικό σχήμα, παρουσιάζοντας την αιγαιακή τεχνουργική δημιουργία ως μια μορφή λαϊκής τέχνης που αντικατοπτρίζει —ιδιαίτερα μέσα από την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία— το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο διαβίωσης του αιγαιακού πληθυσμού. Ανάμεσα στους διαφοροποιητικούς και ενοποιητικούς παράγοντες, που χρησιμοποιεί ως αναλυτικά εργαλεία ο Μπούρας για να περιγράψει και να ερμηνεύσει τον αιγαιακό πολιτισμό ως ένα ιδιαίτερο μόρφωμα, ξεχωρίζουν οι επισημάνσεις του για τη «λαϊκή» και την «επίσημη» τέχνη, οι οποίες έχουν διπλό χαρακτήρα, κοινωνικο-πολιτικό και κοινωνικο-θρησκευτικό.

Η δεύτερη κατηγορία μελετών για την αιγαιακή τέχνη περιλαμβάνει πραγματολογικές συγκρίσεις στο εσωτερικό συγκεκριμένων μόνο μορφών παραδοσιακής ή «λαϊκής» τέχνης. Το γνωσιολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γίνονται οι συγκρίσεις αυτές δεν είναι νοησιαρχικό, αλλά εμπειριοκρατικό. Οι απόψεις και τα συμπεράσματα των συγγραφέων της κατηγορίας αυτής δεν συμπίπτουν, βεβαίως, ούτε στο θεωρητικό ούτε στο μεθοδολογικό επίπεδο. Ορισμένως, η Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου¹³ θεωρεί ότι οι πρωτοβυζαντινές τοιχογραφίες, για παράδειγμα, αποτελούν ένα αδιάψευστο τεκμήριο για τη διαχρονική πολιτισμική ενότητα του Αιγαίου. Αντίθετα, ο Άγγελος Δεληβοριάς¹⁴ κάνει λόγο για περίοδο ακμής της αιγαιακής τέχνης κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και μέχρι τα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα, και προτείνει να διερευνηθούν με συστηματικό τρόπο και σε μια συντονισμένη, παράλληλη διαδικασία όλες οι μορφές της παραδοσιακής αιγαιακής τέχνης.

Ένας ακόμη συγγραφέας της ίδιας κατηγορίας, ο εθνομουσικολόγος Λάμπρος Λιάβας¹⁵, χρησιμοποιεί τις καίριες επισημάνσεις του συναδέλφου του Samuel Baud-Bovy¹⁶ για την ελληνική παραδοσιακή μουσική, για να περιγράψει την αιγαιακή μουσική παράδοση ως ένα διαχρονικό πολιτισμικό φαινόμενο. Ο Λιάβας παραθέτει μουσικολογικά και οργανολογικά παραδείγματα από διάφορες περιστάσεις και εποχές, για να δείξει πως η αιγαιακή κοινωνία έχει διατηρήσει την ιστορική της ιδιαιτερότητα, αφομοιώνοντας και μεταπλάθοντας πολιτισμικά ετερόκλητα στοιχεία κατά τη συνάντησή της με άλλες συνθήκες ζωής και μουσικές παραδόσεις.

Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει κείμενα για την αιγαιακή τέχνη τα οποία δεν αναφέρονται στην παραδοσιακή δημιουργία, αλλά στην εξατομικευμένη και

13. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο», *ό.π.*, σ. 132-160.

14. Α. Δεληβοριάς, «Η παραδοσιακή τέχνη των νησιών του Αιγαίου», *ό.π.*, σ. 434-437.

15. Λ. Λιάβας, «Η μουσική του Αιγαίου», *ό.π.*, σ. 402-416.

16. S. Baud-Bovy, *Δοκίμιο για το ελληνικό δημοτικό τραγούδι*, Ναύπλιο 1984.

λόγια έκφραση¹⁷. Ο φιλόλογος και λογοτέχνης Γιώργης Γιατρομανωλάκης θεωρεί το Αιγαίο ως ένα ξεχωριστό λίκνο ιδεολογίας και συμβολισμού για τον ελληνισμό, και αναλύει την ιδιαίτερη αισθητική, ιδεολογική και ηθική σημασία που έχει η αιγαιακή ιδέα στην οικεία λογοτεχνία. Ο συγγραφέας στέκεται σε δύο περιόδους-ορόσημα της ελληνικής ιστορίας, στον κλασικό, προχριστιανικό πέμπτο αιώνα και στη λογοτεχνική γενιά της δεκαετίας του 1930. Πρόκειται, σαφώς, για δύο εντελώς διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, η αντιπαράθεση των οποίων δεν προσφέρεται για την εξαγωγή συγκριτικών αποτελεσμάτων. Ωστόσο, οι δυο παραδόσεις παρουσιάζουν μια ιδιότυπη ιδεολογική συνάφεια: συγκλίνουν στην πεποίθηση ότι το Αιγαίο είναι το βασικό επίκεντρο του ελληνικού πολιτισμού, μια άποψη που, κατά το Γιατρομανωλάκη, βρίσκει την πληρέστερη λογοτεχνική της διατύπωση, ως οικουμενική πνευματική αξία, με τους εκπροσώπους της γενιάς του 1930.

Ένας από τους σημαντικότερους εκφραστές της γενιάς αυτής, ο ποιητής Οδυσσέας Ελύτης, προλογίζοντας τον τόμο-αφιέρωμα για το Αιγαίο αντιμετωπίζει το Αρχιπέλαγος διττά: ως μια πολυδιάστατη φυσική και πολιτισμική επικράτεια και ως μια εξίσου πολύπλευρη αισθητική και πνευματική αξία. Έτσι, για τον ποιητή, το φυσικό φως του Αιγαίου μετασχηματίζεται με τη βοήθεια της τέχνης στη «θαλασσινή αναγεννητική συνείδηση» του Κάλβου και, αυτό το ίδιο φως μετουσιώνεται σε μια εξαιρετική συνειδησιακή διαύγεια. Αυτή η διαύγεια αποτελεί για τον Ελύτη μια αναγκαία προϋπόθεση και συνάμα ένα αποτελεσματικό μέσο για την επίτευξη από τον καλλιτέχνη του Αιγαίου μιας ξεχωριστής πνευματικής κατάστασης: της ηθικής απελευθέρωσης του ατόμου —όχι του φυσικού κατοίκου του Αιγαίου, αλλά του συμβολικού αιγαιοπελαγίτη, του μοντέρνου δηλαδή ανθρώπου που κινείται διερευνητικά με στόχο την αυτοϋπέρβασή του μέσα από την «αιγαιακή» συνθήκη ζωής. Η συνειδησιακή αναγέννηση και η ατομική ελευθερία αποτελούν, κατά τον Ελύτη, τις δύο κύριες συνιστώσες που συνθέτουν την πνευματική ιδιαιτερότητα και, σε ψυχοπολιτισμικό επίπεδο, την οικουμενικότητα της αιγαιακής τέχνης.

Το συμπέρασμα, λοιπόν, στο οποίο καταλήγουν οι μελετητές του Αιγαίου που προαναφέρθηκαν είναι ότι το Αρχιπέλαγος αποτελεί μια ιδιαίτερη φυσική, κοινωνική και συνειδησιακή ενότητα η οποία έχει διαχρονική παρουσία και έναν πολιτισμικό χαρακτήρα που συνδέει την ελληνική ιστορική πραγματικό-

17. Γ. Γιατρομανωλάκης, «Το Αιγαίο και η ελληνική λογοτεχνία», *ό.π.*, σ. 434-447 και Χρ. Χρήστου, «Οι δημιουργοί του Αιγαίου και η προσφορά τους στις εικαστικές τέχνες», *ό.π.*, σ. 242-256.

τητα με μια οικουμενική κοσμολογική προοπτική. Ωστόσο, η οικουμενικότητα του Αιγαίου δημιουργεί ορισμένα ερωτηματικά: Μήπως η ελληνοκεντρική προσέγγιση του Αιγαίου ως μιας ιστορικής ενότητας περιορίζει τη διερεύνηση των πολιτισμικών ομοιοτήτων και διαφορών της αιγαιακής κοινωνίας με άλλους λαούς, στο χώρο των μεγάλων ομοιογενοποιητικών και ενωτικών παραδόσεων, οικονομικού και ιδεολογικού χαρακτήρα, όπως είναι η ναυτική κουλτούρα και τεχνολογία, ο χριστιανισμός και η κεφαλαιοκρατία; Μήπως, ενδεχομένως, θα ήταν χρησιμότερο από αναλυτική άποψη να θεωρηθεί η ελληνική αιγαιακή ενότητα ως ένα ορισμένο τμήμα μιας ευρύτερης πολιτισμικής περιφέρειας; Και ακόμη: Μήπως η έννοια της αιγαιακής ενότητας αποτελεί μια θεωρητική κατασκευή που συσκοτίζει, αντί να διαφωτίζει, τον ερευνητή και τον αναγνώστη για τις τοπικές πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των λαών και των κοινωνικών ομάδων του Αιγαίου;

Τα ερωτήματα αυτά έχουν απασχολήσει κατά καιρούς διάφορους ερευνητές από το χώρο των κοινωνικών επιστημών και των ανθρωπιστικών σπουδών και ειδικότερα ορισμένους κοινωνικούς και πολιτισμικούς ανθρωπολόγους. Στη συνέχεια θα εξετάσω ένα συγκεκριμένο ανθρωπολογικό προβληματισμό για το ζήτημα της πολιτισμικής ενότητας, κάνοντας μια ερευνητική μετατόπιση από το χώρο του Αιγαίου σε μια γεωγραφικά ευρύτερη, ωστόσο ιστορικά και πολιτισμικά συναφή, εθνογραφική περιοχή. Θα συζητήσω, ορισμένως, τη θεωρητική θεμελίωση και την ιστορική πορεία ενός ιδιαίτερου ανθρωπολογικού κλάδου που αναπτύχθηκε κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα με γνωστικό αντικείμενο το μεσογειακό πολιτισμό. Επειδή το Αρχιπέλαγος συνδέεται στενά από γεωγραφική και ιστορική άποψη με τη Μεσόγειο και επειδή η ανθρωπολογική θεώρηση της Μεσογείου ως μιας ενιαίας γεωπολιτισμικής περιοχής (όπως και στην περίπτωση του Αιγαίου) επαναθέτει το πρόβλημα της ταξινόμησης ετερογενών εθνογραφικά χαρακτηριστικών σε κοινά πραγματολογικά σύνολα, μια κριτική αναδρομή στη μεσογειακή ανθρωπολογία θα ήταν, μεθοδολογικώς τουλάχιστον, ιδιαίτερα χρήσιμη στην προσέγγιση του αιγαιακού πολιτισμικού ζητήματος.

Μεσόγειος

Ο όρος «ανθρωπολογία της Μεσογείου» (ή «μεσογειακή ανθρωπολογία») υποδηλώνει τη συγκριτική εθνογραφική μελέτη των λαών ή, γενικότερα, των κοινωνικών ομάδων, που ζουν σε περιοχές που γειτνιάζουν με τη Μεσόγειο θάλασσα. Με βασικό μεθοδολογικό εργαλείο τη μακρά επιτόπια έρευνα και με

αναλυτική προσέγγιση που στηρίζεται στη συνολική (holistic) θεώρηση των εξεταζόμενων πολιτισμικών εκδηλώσεων, οι εθνογράφοι περιγράφουν και ερμηνεύουν το αντικείμενό τους δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη συγχρονική μελέτη των στοιχείων που συγκεντρώνουν οι ίδιοι κάνοντας επιτόπια έρευνα. Ωστόσο, για τη σύγκριση ενός εθνογραφικού υλικού που προέρχεται από ποικίλες και διαφορετικές κοινωνίες απαιτείται, εκτός από τη συγχρονική, και μια διαχρονική προσέγγιση των εμπειρικών και δομικών στοιχείων της έρευνας. Με τον όρο «στοιχεία της έρευνας» δεν εννοώ τις κοινωνικές απομονωμένες πληροφορίες, ειδήσεις ή χρονολογικές αναφορές που συγκεντρώνει ο ερευνητής, αλλά τα κοινωνικο-ιστορικά δεδομένα της συνολικής διαδικασίας που οδηγεί στην περιγραφή και την ερμηνεία ενός πολιτισμικού φαινομένου¹⁸. Η διπλή (συγχρονική και διαχρονική) αντιμετώπιση του ερευνητικού αντικειμένου μπορεί να αποτελέσει μια ασφαλή μεθοδολογική βάση για τη συγκρότηση ενός σύνθετου συγκριτικού μοντέλου με εθνογραφικό και ιστορικό προσανατολισμό.

Θα ξεκινήσω την κριτική ανασκόπηση της ανθρωπολογικής μελέτης της Μεσογείου με μια εννοιολογική παρατήρηση. Ο όρος «Μεσόγειος» είναι μια αναλυτική κατηγορία, μια αναπαράσταση, η οποία έχει ειδικό νόημα ως θεωρητική κατασκευή και ως γνωστικό αντικείμενο σε ένα ορισμένο ανθρωπολογικό πλαίσιο. Δεν θα εξετάσω τα αίτια και τις συνθήκες που οδήγησαν στη διαμόρφωση του πλαισίου αυτού, ούτε τις θεωρητικές και μεθοδολογικές διαφορές των επιμέρους ανθρωπολογικών σχολών που ασχολήθηκαν με τη συγκριτική μελέτη των μεσογειακών κοινωνικοπολιτισμικών φαινομένων¹⁹. Θα σταθώ, όμως, στη δεύτερη φάση της ιστορικής πορείας της μεσογειακής ανθρωπολογίας, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 μέχρι σήμερα. Κατά την περίοδο αυτή μορφοποιήθηκε για πρώτη φορά στον ευρύτερο ανθρωπολογικό χώρο ένας ιδιαίτερος εθνογραφικός λόγος (discourse) για τη Μεσόγειο, που στηρίζεται στην ιδέα ότι η περιοχή αυτή αποτελεί μια αυτόνομη πολιτισμική ενότητα. Πρωτοποριακή συμμετοχή στη μορφοποίηση αυτή είχαν οι ανθρωπολόγοι John Davis²⁰, Jeremy

18. J. Fabian, *Power and Performance: Ethnographic explorations through proverbial wisdom and theater in Shaba, Zaire, Madison, Wisconsin* 1990.

19. Για μια κριτική αναδρομή στην ιστορία της μεσογειακής ανθρωπολογίας και στην εξέλιξη της θεματολογίας της βλ. J. Davis, *People of the Mediterranean*, London 1977· J. Cole, «Anthropology comes part-way home: Community studies in Europe», *Annual Review of Anthropology* 6 (1977), σ. 349-378· J. Boissevain, «Towards a social anthropology of the Mediterranean», *Current Anthropology* 20 (1979), σ. 81-85, 91-92· D. Gilmore, «Anthropology of the Mediterranean Area», *Annual Review of Anthropology* 11 (1985), σ. 175-205· ο ίδιος (επιμ.), *Honor and shame and the unity of the Mediterranean*, Washington, D.C. 1987.

20. Ο οποίος, πάντως, δεν κάνει λόγο για πολιτισμική περιοχή, αλλά για λαό (people) της Μεσογείου.

Boissevain²¹ και David Gilmore²² οι οποίοι, με τις κριτικές εργογραφικές αναδρομές και παρεμβάσεις τους, οριοθέτησαν το θεωρητικό και μεθοδολογικό περίγραμμα της μεσογειακής ανθρωπολογίας ως μιας νέας κοινωνικής επιστήμης.

Σημαντική θέση στη συγκρότηση του μεσογειακού μοντέλου της ανθρωπολογικής θεωρίας κατέχει το έργο του ιστορικού Fernand Braudel²³, στο οποίο η Μεσόγειος παρουσιάζεται ως μια σύνθετη ιστορική ενότητα με γεωγραφικό, κοινωνικό και ιδεολογικό περιεχόμενο. Πρόκειται για μια γεωιστορική προσέγγιση, στην οποία ο συγγραφέας συνδέει αιτιολογικά τις κοινωνικές και ιδεολογικές πρακτικές των μεσογειακών λαών με ορισμένες υλικές παραμέτρους του μεσογειακού περιγύρου: με τις σταθερές οικολογικές (γεωλογικές και κλιματολογικές) και τις ιστορικά μεταλλασσόμενες οικονομικές συνθήκες του χώρου.

Μπορεί το γεωιστορικό μοντέλο της Μεσογείου που προτείνει ο Braudel να αποτελεί μια νέα συνθετική προοπτική, δεν είναι όμως εξίσου πρωτοποριακό και από αναλυτική σκοπιά. Στον τομέα αυτό, ιδίως στη διαδικασία της χρησιμοποίησης ορισμένων εννοιολογικών εργαλείων, παρατηρείται μια έντονη συνάφεια με την αναλυτική ορολογία που χρησιμοποιείται σε εξελικτιστικές και ωσμωτικές κοινωνικές θεωρίες, οι οποίες βρίσκονται επιστημολογικώς στον αντίποδα της υλιστικής-ιστορικής προσέγγισης του Braudel. Ένα τυπικό παράδειγμα τέτοιου δανείου, με ιδιαίτερη μάλιστα θεωρητική και μεθοδολογική σημασία για τη μεσογειακή ανθρωπολογία, είναι η αναλυτική κατηγορία «της πολιτισμικής περιοχής» (culture area concept).

Η έννοια της πολιτισμικής περιοχής χρησιμοποιήθηκε κυρίως από τη βορειοαμερικανική ανθρωπολογική σχολή στη σύγκριση, με απώτερο σκοπό την ταξινόμηση, ποικίλων και ετερογενών πολιτισμικών χαρακτηριστικών, τα οποία παρουσίαζαν μεγάλη γεωγραφική διασπορά, σε εμπειριοκρατικές προσεγγίσεις που ήταν συνυφασμένες με τις μουσειολογικές απαιτήσεις και προδιαγραφές των σχετικών ερευνητικών αποστολών²⁴. Μισό περίπου αιώνα αργότερα, οι μεσογειακοί ανθρωπολόγοι δεν απομακρύνθηκαν από την εμπειριστική χρήση του όρου, παρά τις εξηγητικές ή ερμηνευτικές διαφοροποιήσεις στις οποίες προέβησαν. Ξεχωρίζουν κυρίως δύο θεωρητικές τάσεις που αφορούν στην υλιστική ή ιδεαλιστική προσέγγιση του ιστορικού παράγοντα, η αναλυτική χρησιμότητα του

21. J. Boissevain, *ό.π.*

22. D. Gilmore, «Anthropology of the Mediterranean area», *ό.π.*

23. F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β'*, τ. Α': *Ο ρόλος του περίγυρου*, Αθήνα 1987.

24. R. Ehrich & G. Henderson, «Culture area», *International Encyclopedia of the Social Sciences*, London 1968, σ. 563-568.

οποίου στη θεμελίωση και στη διαχείριση της έννοιας της πολιτισμικής περιοχής είναι κεντρική. Ορισμένως, οι μεσογειακοί ανθρωπολόγοι, που ακολουθούν τον Braudel ως προς την υλιστική θεώρηση της ιστορίας της Μεσογείου²⁵, χρησιμοποιούν, αντί για την κλασική (της ωσμωτικής θεωρίας) γεωπολιτισμική έννοια της «περιοχής» (*area*), τον ιδεολογικοπολιτικό όρο «περιφέρεια» (*region*). Η εννοιολογική αυτή διαφοροποίηση γίνεται για να τονιστεί η σχέση του μεσογειακού οικονομικού, πολιτικού και πολιτισμικού κόσμου με το παγκόσμιο σύστημα της κεφαλαιοκρατικής αγοράς και ειδικότερα με το μοντέρνο δυτικό του πυρήνα. Στο αναλυτικό επίπεδο, η έννοια της «περιφέρειας» διευκολύνει, κατά τους εισηγητές της σχετικής θεωρίας, τη μελέτη των μεσογειακών κοινωνιών απέναντι στη δυτική κεφαλαιοκρατική συνθήκη από ιστορική-ανθρωπολογική σκοπιά και σε συγκριτικό εθνογραφικό πλαίσιο.

Την ιδεαλιστική τάση στη σύγχρονη μεσογειακή ανθρωπολογία εκφράζει υποδειγματικά ο Gilmore²⁶, ένας από τους πλέον ένθερμους υποστηρικτές της θεωρίας περί πολιτισμικής ενότητας της Μεσογείου. Ο Gilmore θεωρεί ως αναγκαία τη διεπιστημονική προσέγγιση του μεσογειακού πολιτισμού και προτείνει —δίχως, ωστόσο, να τεκμηριώνει επαρκώς την επιχειρηματολογία του— ένα σύνθετο αναλυτικό πλαίσιο για τη διερεύνηση των σχετικών εθνογραφικών δεδομένων. Το πλαίσιο αυτό, ορισμένως, εκτός από την ανθρωπολογική ερμηνεία που στηρίζεται στην ιστορική-εθνογραφική μέθοδο έρευνας, περιλαμβάνει και τη χρήση κοινωνιολογικών και ψυχολογικών εξηγητικών μοντέλων ως συμπληρωματικών αναλυτικών εργαλείων.

Ωστόσο, το προτεινόμενο διεπιστημονικό πλαίσιο ανάλυσης του μεσογειακού πολιτισμού αποτελεί, κατά την άποψή μου, ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό συνονθύλευμα το οποίο παράγει, αλλά και αναπαράγεται από, έναν εμπειρικό θετικισμό, τον οποίο εκφράζει υποδειγματικά ο ίδιος ο Gilmore. Να εξηγήσω τι εννοώ με τον όρο εμπειρικός θετικισμός στην περίπτωση του Gilmore. Η έννοια της πολιτισμικής περιοχής έχει, για τον Gilmore, μια σημασία που στηρίζεται στην αξιωματική αντίληψη ότι ό,τι διαπιστώνεται με εμπειρικό τρόπο μέσα στο γεωγραφικό χώρο της Μεσογείου αποτελεί και συγκεκριμένο οντολογικό τεκμήριο για την απόδειξη της ύπαρξης μιας ευρύτερης, πολυδιάστατης πολιτισμικής

25. J. Schneider, «Of Vigilance and Virgins», *Ethnology* 9 (1971), σ. 1-24· J. Schneider, P. Schneider, *Culture and Political Economy in Western Sicily*, New York 1976 και J. Schneider, P. Schneider and E. Hansen, «Modernization and development: The role of regional elites and noncorporate groups in the European Mediterranean», *Comparative Studies in Society and History* 14 (1972), σ. 328-350.

26. D. Gilmore, «Anthropology of the Mediterranean Area», *ό.π.*

ενότητας στον ίδιο χώρο. Σύμφωνα με τη λογική αυτή, με δεδομένη πλέον την πεποίθηση ότι η ορισμένη μεσογειακή ενότητα υφίσταται κατ' αντικειμενικό τρόπο, το έργο του επιστήμονα που ασχολείται με το συγκεκριμένο ζήτημα της ενότητας περιορίζεται αποκλειστικώς στη μορφοποίηση και στην πραγμάτωση της αποδεικτικής διαδικασίας. Τελικώς, η ελευθερία της πρόσληψης και της έκφρασης του ερευνητή δεσμεύεται, και η δημιουργικότητά του περιορίζεται στη διαδικασία της επιλογής των αναλυτικών εργαλείων από διάφορους συναφείς γνωστικούς ή πρακτικούς χώρους, όπως οι οικονομικές και οι πολιτικές επιστήμες, η ψυχολογία, η κοινωνιολογία και η ψυχανάλυση.

Με τον εμπειρικό θετικισμό του Gilmore έχουν διαφωνήσει πολλοί ανθρωπολόγοι που ασχολούνται με τη μεσογειακή εθνογραφία. Χαρακτηριστική είναι η αντίδραση που εκδηλώθηκε από την πλευρά ορισμένων συγγραφέων σε ένα συλλογικό έργο για το ζήτημα της μεσογειακής ενότητας, την έκδοση του οποίου επιμελήθηκε ο ίδιος ο Gilmore²⁷. Ορισμένως, ο ανθρωπολόγος Michael Herzfeld²⁸ απορρίπτει κάθε γενική και καθολική σύγκριση μεταξύ ετερογενών πολιτισμικών χαρακτηριστικών και επισημαίνει την ανάγκη για μια επιστημονικά βαθύτερη και επιστημολογικά πιο ενσυνείδητη εθνογραφική μελέτη των μεσογειακών κοινωνιών. Με άλλα λόγια, για να είναι αξιόπιστη η εξαγωγή ανθρωπολογικών συγκριτικών συμπερασμάτων για τη συνολική περιοχή της Μεσογείου, θα πρέπει να στηρίζεται σε μια επαγωγική, και όχι παραγωγική, γνωσιοθεωρητική προσέγγιση.

Η έντονη διαφοροποίηση του Herzfeld από το διεπιστημονικό μοντέλο θεώρησης και επεξεργασίας της μεσογειακής ενότητας του Gilmore παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι εκφράζει σε μεγάλο βαθμό και τις απόψεις και άλλων ανθρωπολόγων που ασχολούνται με την εθνογραφία των μεσογειακών κοινωνιών. Ορισμένως, υπάρχει ένας προβληματισμός αμφισβήτησης για το έργο που έχει προσφέρει η μεσογειακή ανθρωπολογία και, συνακόλουθα, για την αναγκαιότητα της ύπαρξης ενός τέτοιου γνωστικού κλάδου. Την κριτική αυτή τάση εκφράζει με υποδειγματικό τρόπο ο ανθρωπολόγος Joao de Pina Cabral²⁹, ο οποίος αποδεικνύει ότι η ανάπτυξη του συγκεκριμένου αυτού κλάδου δεν στηρίχτηκε σε γνωσιοθεωρητικά, αλλά σε μικροεπαγγελματικά κίνητρα, σε ακαδημαϊκές μεθοδεύσεις που είχαν ως απώτερο στόχο τη δημιουργία και τη νομιμο-

27. D. Gilmore (επιμ.), *Honor and shame and the unity of the Mediterranean*, ό.π.

28. M. Herzfeld, «'As in your own house': Hospitality, ethnography, and the stereotype of Mediterranean Society», στο D. Gilmore (επιμ.), ό.π., σ. 75-89.

29. J. de Pina Cabral, «The Mediterranean as a category of regional comparison: a critical view», *Current Anthropology* 30:3 (1989), σ. 399-406.

ποίηση ορισμένων νέων θέσεων εργασίας μέσα στον κατεστημένο πανεπιστημιακό χώρο. Πάντως, παρά την πολεμική στάση που κρατά ο ίδιος ως προς το ζήτημα της μεσογειακής ενότητας, ο de Pina Cabral δεν περιχαράκωνεται στοχαστικώς στο πλαίσιο ενός εθνογραφικού σχετικισμού όπως κάνει ο Herzfeld, αλλά προτείνει μια συγκριτική διερεύνηση του θέματος με τη βοήθεια της επαγωγικής μεθόδου, από το στενότερο επίπεδο μίας, επίσης ορισμένης, υποπεριφέρειας (subregion). Το αναλυτικό σχήμα που εισηγείται ο de Pina Cabral έχει μια εθνογραφική και ιστορική προοπτική που διασφαλίζει κατ' αρχήν τη δυναμική υπέρθεση των δομοκοινωνικών διαφορών μεταξύ γειτονικών λαών ή κοινωνικών ομάδων με συναφή πολιτισμικά χαρακτηριστικά (γλώσσα, θρησκεία, οικονομία, κοινωνική και πολιτική οργάνωση).

Μια ανθρωπολογική εφαρμογή του μοντέλου της υποπεριφέρειας παρουσιάζει επιπρόσθετο αναλυτικό ενδιαφέρον για την προβληματική του παρόντος κειμένου, διότι επικεντρώνεται στη θεώρηση του Αιγαίου ως μιας ενιαίας πολιτισμικής περιοχής. Η συγγραφέας, η ανθρωπολόγος Σίβυλλα Δημητρίου-Κοτσώνη³⁰, ταξινομεί ένα μέρος από το βιβλιογραφικώς διαθέσιμο εθνογραφικό υλικό που προέρχεται από ορισμένες νησιωτικές κοινωνίες του Αιγαίου. Μέσα από την ταξινόμηση αυτή, η συγγραφέας επιδιώκει να αντιδιαστείλει το σύμπλεγμα των πολιτισμικών παραδόσεων του Αρχιπελάγους από τις συνθήκες ζωής και τις πρακτικές διαβίωσης της ευρύτερης ελληνικής ή της μεσογειακής κοινωνίας. Για να αποδείξει την πολιτισμική ιδιαιτερότητα της αιγαιακής υποπεριφέρειας, η συγγραφέας εξετάζει από συγκριτική σκοπιά ορισμένα ζητήματα συγγένειας και οικιακής οργάνωσης, το ιδίωμα της τιμής και της ντροπής³¹, και τη σχετική αυτονομία, οικονομική και συμβολική, που απολαμβάνει η γυναίκα σε μερικά νησιά του Αιγαίου. Ωστόσο, η ιστορική-συγκριτική προοπτική πάνω στην οποία βασίζεται η ορισμένη ανθρωπολογική εφαρμογή της ιδέας της εθνογραφικής υποπεριφέρειας έχει μια, κατά το μάλλον ή ήττον, εμπειριοκρατική, συνδυαστική δυναμική. Η συγγραφέας δεν εξετάζει τις δομοκοινωνικές διαφορές της αιγαιακής υποπεριφέρειας σε συνάρτηση με τις ιστορικές συνθήκες σε σχέ-

30. S. Dimitriou-Kotsoni, «The Aegean Cultural tradition», *Journal of Mediterranean Studies* 3:1 (1993), σ. 62-76.

31. Το ιδίωμα αυτό έχει ιδιαίτερη συμβολική και ιστορική σημασία για τη μεσογειακή ανθρωπολογία, διότι έχει χρησιμοποιηθεί από τους ανθρωπολόγους του ορισμένου αυτού χώρου ως ένα καθοριστικό στοιχείο στη θεωρητική θεμελίωση της μεσογειακής πολιτισμικής ενότητας ήδη από την πρώτη φορά της διαμόρφωσης του σχετικού ανθρωπολογικού κλάδου, βλ. D. Gilmore, «Anthropology of the Mediterranean area», ό.π., και ο ίδιος, *Honor and shame and the unity of the Mediterranean*, ό.π.

ση με τις οποίες οι διαφορές αυτές παρήχθησαν και συνεχίζουν να αναπαράγονται ή, ενδεχομένως, έχουν μετασχηματιστεί σε νέου τύπου και άλλου περιεχομένου πολιτισμικές πρακτικές.

Επισημάνσεις

Η κριτική επισκόπηση των προβλημάτων και των αδιεξόδων που έχουν απασχολήσει τους ανθρωπολόγους της Μεσογείου οδηγεί σε ορισμένες επισημάνσεις που μπορούν να χρησιμεύσουν ως βασικοί παράμετροι σύνθεσης στη συγκρότηση ενός αναλυτικού μοντέλου για τη μελέτη του αιγαιακού πολιτισμού, σε αντιπαραβολή με το μεσογειακό ανάλογο. Ακολουθεί μια συνοπτική παρουσίαση των επισημάνσεων αυτών.

Πρώτον, όταν χρησιμοποιείται ως αναλυτική κατηγορία η έννοια της ενότητας, πρέπει να διασαφηνίζεται η εννοιολογική της χρήση, να διευκρινίζεται δηλαδή εάν υποδηλώνει ομοιογενή ή ετερογενή σύνολα πραγμάτων, ιδεών ή πρακτικών, καθώς και ο τρόπος ομαδοποίησης των στοιχείων των συνόλων αυτών. Υπάρχει ουσιαστική διαφορά ανάμεσα (1) σε μια θεωρητική ενότητα που θεμελιώνεται πάνω στη βάση μιας ταξινομητικής λογικής μέσα από την οποία συσχετίζονται φαινομενικώς συναφή εμπειρικά δεδομένα, (2) σε εκείνη την ενότητα που στηρίζεται σε μια βαθύτερη δομική συνάρτηση των δεδομένων αυτών προς αυτά τα ίδια ή προς άλλα στοιχεία, και (3) σε εκείνη που είναι συνυφασμένη με μια διαλεκτική προσέγγιση των κοινωνικοπολιτισμικών πρακτικών ως διακριτών, αλλά αλληλένδετων, σχέσεων δομής και δραστηριότητας, σύμβασης και επινόησης³².

Δεύτερον, η συγκριτική μελέτη των πολιτισμικών φαινομένων ως αυτόνομων ή, αντίθετα, ως μερικών εκδηλώσεων ευρύτερων μορφωμάτων προϋποθέτει τη συγκρότηση ενός εννοιολογικού πλαισίου ανάλυσης θεμελιωμένου γύρω από δύο θεωρητικούς άξονες, τον ιστορικό και τον εθνογραφικό. Από μεθοδολογική άποψη, οι άξονες αυτοί διασφαλίζουν την παράλληλη, συγχρονική και διαχρονική, αναπαράσταση και ερμηνεία των εξεταζομένων πολιτισμικών φαινομένων ως πολυδιάστατων διαδικασιών και όχι ως απλών γεγονότων. Αν και αναγκαία, η διευκρίνιση αυτή δεν είναι και αναλυτικά επαρκής. Τόσο η ιστορική όσο και η εθνογραφική προσέγγιση, μεμονωμένες ή σε συνδυασμό, θα πρέπει να έχουν ουσιαστικό αναλυτικό ρόλο στην έρευνα και να μην αποτελούν, όπως συχνά

32. S. Ortner, «Anthropological theory since the sixties», *Comparative Studies in Society and History* 26 (1984), σ. 126-166.

συμβαίνει, θεωρητικώς ταυτολογικά τεκμήρια ανάλυσης. Για παράδειγμα, οι ιστορικοί συσχετισμοί ή οι εθνογραφικές αντιδιαστολές θα πρέπει να γίνονται στο επίπεδο της διαδικασίας και όχι απλώς του αποτελέσματος, δηλαδή στο επίπεδο της παραγωγής και της αναπαραγωγής ενός πολιτισμικού χαρακτηριστικού, και όχι μέσα και κάτω από ετερόκλητες συνθήκες κατασκευής, συλλογής και επεξεργασίας.

Ένα τρίτο σημείο αφορά στο ερώτημα: επαγωγική ή παραγωγική σύγκριση; Το ερώτημα αυτό συνδέεται με τις μεθοδολογικές επιφυλάξεις που διατυπώνουν οι de Pina Cabral και Herzfeld για τις γενικευτικές, δίχως επαρκή εθνογραφικά συμφραζόμενα, συγκρίσεις. Η χρήση αναλυτικών μεθόδων που έχουν γενική ισχύ, όπως ο δομισμός, ο μαρξισμός ή η ψυχαναλυτική πρακτική (σε οποιαδήποτε μορφή τους), ως εξηγητικών ή ερμηνευτικών μοντέλων στη μελέτη των πολιτισμικών φαινομένων, οδηγεί συχνά τη σύγκριση των εθνογραφικών στοιχείων σε παραγωγικές ταυτολογίες και, συνεπώς, στην αλλοίωση των επικοινωνιακών συμφραζομένων που συνοδεύουν την παραγωγή και την αναπαραγωγή των εμπειρικών ερευνητικών δεδομένων. Από την άλλη πλευρά, πάντως, η επαγωγική προσέγγιση πρέπει, για να είναι επιστημολογικά επαρκής, να στηρίζεται σε αντιδιαστολές και σε υπερθέσεις στοιχείων, όχι ως πληροφοριών αλλά ως διαδικασιών, με τρόπο ώστε να υπακούει σε κάποια σαφώς διατυπωμένη λογική: του συγγραφέα, των πληροφορητών (οι οποίοι θα πρέπει να διατηρούν την ιδιαιτερή τους ταυτότητα και την παραδειγματική τους παρουσία από τον ανθρωπολόγο ως απλών εθνογραφικών χαρακτήρων), ή της σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσά τους κατά την έρευνα, όχι μόνο σε προσωπικό, αλλά και σε πολιτισμικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, μια διαλογική επαγωγική προσέγγιση θα πρέπει να σέβεται, δίχως να ιδεολογικοποιεί, την ιστορικότητα των ορισμένων σχέσεων σε συνάρτηση με τις οποίες, και όχι απλώς μέσα από αυτές, προκύπτουν οι εθνογραφικές ιδέες της σύγκρισης.

Τέταρτον, ιδιαίτερη έμφαση θα πρέπει να δίνεται στην αλληλένδετη σχέση των πολιτισμικών φαινομένων με τους πολιτικο-οικονομικούς μετασχηματισμούς σε ορισμένες κοινωνίες και ορισμένες εποχές. Για παράδειγμα, η θεωρία του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος αγοράς, με την ιδεολογικοπολιτική διάκριση που κάνει μεταξύ κυρίαρχου κέντρου και εξαρτημένης περιφέρειας, μπορεί να χρησιμοποιηθεί επωφελώς στην κριτική διερεύνηση του ζητήματος της αιγαιακής ενότητας από τη φραγκοκρατία μέχρι τη σύγχρονη εποχή, περίοδο στην οποία η δυτική κεφαλαιοκρατία και ο αστικός φιλελευθερισμός γνώρισαν τη σημαντικότερη συλλογική τους έκφραση στο Αιγαίο, με αποκορύφωμα το διάστημα από τα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Και τέλος, ένα πέμπτο σημείο: η ιστορική-εθνογραφική προσέγγιση αποτελεί μια ασφαλή, κατά το μάλλον ή ήττον, μεθοδολογική αφετηρία για την αντιμετώπιση των σύγχρονων συνθηκών οικονομικής ανάπτυξης του αιγαιακού χώρου και των σχετικών διεθνών ιδεολογικοπολιτικών συγκυριών. Ο τουρισμός, καθώς και η συμμετοχή των αιγαιακών κοινωνιών σε ευρωπαϊκά επενδυτικά προγράμματα οικονομικού και πολιτιστικού χαρακτήρα, διαφοροποιούν αισθητά τις συνθήκες διαβίωσης και, συνακόλουθα, το ευρύτερο πλαίσιο της παραγωγής και της αναπαραγωγής των πολιτισμικών ιδεών και πρακτικών που καθόριζαν το παραδοσιακό βίωμα των αιγαιακών κοινωνιών, ως ορισμένο ήθος και ύφος σε ορισμένες εποχές.

Δεν θα πρέπει, επίσης, να λησμονούμε ότι συχνά ο περιεκτικός όρος «Αιγαίο» αποτελεί μια αθηνοκεντρική, γι' αυτό και εξωτική, σύλληψη, η οποία περιλαμβάνει προνομιακώς ορισμένα μόνο νησιά του Αιγαίου, οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των οποίων ανάγονται, κατά τη συγκρότηση της αιγαιακής ιδέας, σε γενικά χαρακτηριστικά ολόκληρου του αιγαιακού συμπλέγματος. Με άλλα λόγια, οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορές των νησιών του Αρχιπελάγους δεν πρέπει να θυσιάζονται στο βωμό οποιασδήποτε δογματικής, θεωρητικής προσέγγισης της αιγαιακής ενότητας.

Συμπεράσματα

Οι κριτικές επισημάνσεις που αναφέρθηκαν οδηγούν στο γενικό συμπέρασμα ότι κάθε απόπειρα για μια συγκριτική προσέγγιση του αιγαιακού πολιτισμού, είτε ως ενός ευρύτερου ενιαίου συνόλου, είτε ως ασύνδετων ή χαλαρά συνδεδεμένων μικροσυνόλων, για να είναι μεθοδολογικά αξιόπιστη, θα πρέπει να προκύπτει από ένα ποικιλόμορφο πραγματολογικό υλικό που να περιλαμβάνει τόσο λεκτικά (προφορικά, γραπτά ή ηλεκτρονικά), όσο και μη-λεκτικά δεδομένα (π.χ. στοιχεία του υλικού πολιτισμού), τα οποία θα πρέπει να είναι επαρκώς σχολιασμένα σύμφωνα με την εθνογραφική μέθοδο της πυκνής περιγραφής. Συγκεκριμένα, κάθε καταγραφή και απόπειρα ερμηνείας ενός πολιτισμικού φαινομένου θα πρέπει να συνοδεύεται από λεπτομερή στοιχεία σχετικά με τα συμφραζόμενα της παραγωγής του, θα πρέπει δηλαδή να προσδιορίζονται οι ποικίλοι συντελεστές της πραγμάτωσης του εξεταζόμενου φαινομένου, τόσο στο επίπεδο της κοινωνικής εμπειρίας, όσο και της συγκεκριμένης διαδικασίας μέσα από την οποία αυτό επιτελείται.

Αλλά όσο πυκνή κι αν είναι από περιγραφική άποψη μια πολιτισμική καταγραφή, είναι θεωρητικά ανεπαρκής εάν περιορίζεται σε μια συγχρονική προσέγγιση.

γιση. Και ακόμη: η διαχρονική διάσταση δεν πρέπει να χρησιμοποιείται ως μια φορμαλιστική επικύρωση της συγχρονικής αναπαράστασης με το ταυτολογικό πρόσχημα της ιστορικότητας ως αξιωματικής συνέχειας. Αντίθετα, η αντιμετώπιση των εθνογραφικών στοιχείων ως σύνθετων ιστορικών διαδικασιών που υπόκεινται σε ποικίλους κοινωνικοπολιτισμικούς μετασχηματισμούς προσδιορίζει ένα πλαίσιο στο οποίο τα στοιχεία της έρευνας είναι δυνατόν να εξεταστούν ως νέες, μορφολογικά και ερμηνευτικά, ιδέες και πρακτικές. Μια τέτοια κριτική αντιμετώπιση επιτρέπει την κατανόηση και, σε αναλυτικό-ηθικό επίπεδο, το σεβασμό της ιστορικά ρευστής διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα σε συγκεκριμένα πρόσωπα (που συνυπάρχουν διαμέσου μιας κοινής βιωματικής και εκφραστικής γλώσσας) και στις ιδιαίτερες συνθήκες διαβίωσης και κοσμοαντίληψης κάθε εποχής.

Νομίζω, λοιπόν, ότι το ζήτημα του αιγαιακού πολιτισμού θα πρέπει να αντιμετωπιστεί μέσα από την επισταμένη έρευνα συγκεκριμένων ως προς τον τόπο και το χρόνο πολιτισμικών εκδηλώσεων σε συνάρτηση προς το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές πραγματοποιούνται και κατανοούνται. Αυτό σημαίνει ότι κάθε ειδική έρευνα θα πρέπει να θεμελιώνεται πάνω στη βάση της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ μιας γενικότερης, συνολικής θεώρησης μιας κουλτούρας και των ιδιαίτερων εκφράσεών της, όπως είναι η γλώσσα, η οικονομία, η πολιτική ή η τέχνη.

Θα κλείσω το παρόν κείμενο δίνοντας ένα παράδειγμα τέτοιας προσέγγισης από τον εθνομουσικολογικό χώρο³³. Για τη δημιουργία ενός αρχείου αιγαιακής μουσικής με πυκνές καταγραφές δεδομένων δεν αρκούν οι μουσικολογικές ηχογραφήσεις, όσο εμπεριστατωμένες και εάν είναι αυτές. Χρειάζονται περιγραφές που να εστιάζουν στη σχέση των μουσικών (των οργανοπαικτών και των τραγουδιστών) με τον εαυτό τους και την παρέα τους, καθώς επίσης με το κοινό στο οποίο απευθύνονται, για τις προσωπικές και κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των μελών του ακροατηρίου, για το συμβολισμό της μουσικής έκφρασης και επικοινωνίας με όρους συγχρονικούς (η επικοινωνία μέσα από την παράσταση της καταγραφής), αλλά και διαχρονικούς — δηλαδή με διαλογικούς όρους ιστορικού μετασχηματισμού: το καταγραφόμενο ως επιτέλεση (performance) της παράδοσης, μιας ακολουθίας μεταλλαγών μέσα στο χρόνο. Τέλος, ο ερευνητής θα πρέπει να δώσει ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη του ρόλου του μουσικού ως ενός

33. Η επιλογή αυτή δεν είναι εντελώς αβάσιμη. Το Β' Συμπόσιο για τον Πολιτισμό του Αιγαίου στη Σάμο, στο πλαίσιο του οποίου έγινε η ανακοίνωση μιας μορφής του παρόντος κειμένου, είχε δύο ξεχωριστούς θεματικούς άξονες, ένα γενικό ανθρωπολογικό και έναν ειδικό εθνομουσικολογικό.

γεφυροποιού στοιχείου που συνδέει μια ορισμένη μουσική παράδοση με τον εκμοντερνισμό της, παρακολουθώντας τις συμβολικές και τις πολιτικοοικονομικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες συλλαμβάνονται και πραγματοποιούνται τέτοιοι πολιτισμικοί μετασχηματισμοί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα, Μέλισσα, 1992.
- Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα, Ολκός, 1985.
- Αβραμέα Α., «Χάρτες του Αιγαίου», *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 23-33.
- Ασδραχάς Σπ., «Το ελληνικό Αρχιπέλαγος, μια διάσπαρτη πόλη», *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 235-248.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., «Η Βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο», *Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 132-160.
- Baud-Bovy S., *Δοκίμιο για το ελληνικό δημοτικό τραγούδι*, Ναύπλιο, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, 1984.
- Braudel F., *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄*, τόμος Α΄: Ο ρόλος του περιγύρου, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1987.
- Γιατρομανωλάκης Γ., «Το Αιγαίο και η ελληνική λογοτεχνία», *Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 434-447.
- Δεληβοριάς Α., «Η παραδοσιακή τέχνη των νησιών του Αιγαίου», *Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 282-320.
- Ελύτης Οδ., «Σχέδιο για μίαν εισαγωγή στον χώρο του Αιγαίου», *Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 27-32.
- Λιάβας Λ., «Η μουσική του Αιγαίου», *Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 402-416.
- Μπούρας Χ., «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική στα νησιά του Αιγαίου», *Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 122-130.
- , «Αρχιτεκτονική και πολεοδομία στους παραδοσιακούς οικισμούς του Αιγαίου», *Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 202-216.
- Ντούμας Χ., «Το πρώιμο Αιγαίο και η συμβολή του στην ανάπτυξη της δυτικής σκέψης», *Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 426-431.
- Σβορώνος Ν., «Μια αναδρομή στην ιστορία του Αιγαιακού χώρου», *Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 33-80.
- Σφυρόερας Β., «Το Αιγαίο μετά τον 15ο αιώνα: ιστορικό περίγραμμα», *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 9-21.
- Χρήστου Χρ., «Οι δημιουργοί του Αιγαίου και η προσφορά τους στις εικαστικές τέχνες», *Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 242-256.

Β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Boissevain J., «Towards a social anthropology of the Mediterranean», *Current Anthropology* 20 (1979), σ. 81-85, 91-92.
- Cole J., «Anthropology comes part-way home: Community studies in Europe», *Annual Review of Anthropology* 6 (1977), σ. 349-378.
- Davis J., *People of the Mediterranean*, London, Routledge & Kegan Paul, 1977.
- Dimitriou-Kotsoni S., «The Aegean cultural tradition», *Journal of Mediterranean Studies* 3:1 (1993), σ. 62-76.
- Ehrich R. & Henderson G., «Culture area», *International Encyclopedia of the Social Sciences*, London, Collier-Macmillan, 1968, σ. 563-568.
- Fabian J., *Power and Performance: Ethnographic explorations through proverbial wisdom and theater in Shaba, Zaire*, Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1990.
- Gilmore D., «Anthropology of the Mediterranean area», *Annual Review of Anthropology* 11 (1985), σ. 175-205.
- (επιμ.), *Honor and shame and the unity of the Mediterranean*, Washington, D.C., A.A.A., 1987.
- Herzfeld M., «'As in your own house': Hospitality, ethnography, and the stereotype of Mediterranean society», στο D. Gilmore (επιμ.), *Honor and shame and the unity of the Mediterranean*, Washington, D.C., A.A.A., 1987, σ. 75-89.
- Ortner S., «Anthropological theory since the sixties», *Comparative Studies in Society and History* 26 (1984), σ. 126-166.
- de Pina-Cabral J., «The Mediterranean as a category of regional comparison: a critical view», *Current Anthropology* 30:3 (1989), σ. 399-406.
- Schneider J., «Of Vigilance and Virgin:», *Ethnology* 9 (1971), σ. 1-24.
- Schneider J. & Schneider P., *Culture and Political Economy in Western Sicily*, New York, Academic, 1976.
- Schneider J., Schneider P. and Hansen E., «Modernization and Development: The role of regional elites and noncorporate groups in the European Mediterranean», *Comparative Studies in Society and History* 14 (1972), σ. 328-350.